

(ознакомительный фрагмент)

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАУНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ МАКСІМА ТАНКА

УДК 808.26 - 54

ВАРАНОВІЧ ВАЛЕРЫЙ ЛЕАНЦАВІЧ

**АСАБОВЫЯ НАЗОУНІКІ-НАВАТВОРЫ
Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(СЛОВАУТВАРАЛЬНАЯ СТРУКТУРА
І ДАЧЫНЕННІ ДА СІСТЭМЫ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ)**

10.02.01 - беларуская мова

Аўтарэферат дысертацыі
на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук

Мінск - 2000

Праца выканана на кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы

Навуковы кіраўнік - доктар філалагічных навук,
прафесар Сцяцко П.У.

Афшыйныя апаненты: доктар філалагічных навук,
прафесар Антанюк Л.А.:
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт Блінава Э.Д.

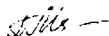
Арганізацыя-апанент - Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф.Скарыны

Абарона адбудзецца "21" снежня 2000 г. ў 16 гадзін на пасяджэнні савета
па абароне дысертацый К 02.21.01 у Беларускам дзяржаўным педагагічным
ўніверсітэце імя Максіма Танка (220050, г. Мінск, вул. Савецкая, 18,
тэл. 268-79-27, ауд. 482).

З дысертацыяй можна азнаёміцца у бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Аўтарэферат разасланы " " лістапада 2000 г.

Вучоны сакратар савета
па абароне дысертацый

П.А.Міхайлау

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Апошнія дзесяцігоддзе ў развіцці беларускай мовы характарызуецца рэзкім узрастаннем актыўнасці словаутваральнага працэсу. Прычым гэты працэс адбываецца ў пэўнай ступені стыхійна. Вынікам гэтага ёсць тое, што сярод новаўтвораных слоў сустракаюцца і такія, што парушаюць словаутваральныя заканамернасці беларускай мовы. З другога боку, паводле сцверджання лінгвістаў, «па шырыні, разнастайнасці і усёўзрастальнай прадукцыйнасці намінацып асобаў займаюць, бадай, першае месца ў лексічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Яны папаўняюцца наватворамі хутчэй, чым астатняя частка лексікі, узятая ў цэлым»¹. Згаданыя акалічнасці якраз і абумоўліваюць актуальнасць выяўлення заканамернасцяў утварэння асабовых назоўнікаў і ступені дастасаванасці іх да словаутваральнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

Асабовыя назвы на словаутваральным узроўні даследаваліся ў беларускім мовазнаўстве дастаткова шырока, але выразнага акцэнта на ступені сістэмнасці розных іх тыпаў, а таксама асобных адзінак у глабальным плане ў даследаваннях не рабілася. Акрамя таго, дачыненні канкурэнцыі паміж фармантамі ў асобных працах разглядаліся толькі для асобных параў і, што самае важнае, у гэтых працах у сілу чыста храналагічнай прычыннасці не маглі быць адлюстраваны ў дачыненнях паміж шэрагам фармантаў некаторыя зрухі, што адбыліся за апошнія дзесяцігоддзе ХХ ст. Таму зварот да аналізу дэрывацыйных характарыстык наватвораў апошняга дзесяцігоддзя з'яўляецца важным і свочасовым.

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыя выканана ў межах тэмы «Лексіка і словаутварэнне сучаснай беларускай мовы», якая распрацоўваецца кафедрай беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы і уваходзіць у Дзяржаўную праграму фундаментальных даследаванняў на 1996-2000 гг. «Беларуская мова, яе гісторыя, сучасны стан і сувязі з іншымі славянскімі мовамі (Беларуская мова)» (№ 1001).

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыйнага даследавання – аналіз новаўтворанай асабовай субстантыўнай лексікі. Рэалізацыя пастаўленай мэты ажыццяўлялася праз вырашэнне наступных задачаў:

– выявіць у матэрыялах перыядычнага друку і слоўніках 90-х гадоў не зафіксаваныя ў папярэдніх лексікаграфічных выданнях асабовыя назоўнікі;

¹ Юхо Т.И. Словообразовательные варианты имён существительных в современном белорусском литературном языке: Автореф. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Минск, 1981. – С. 8.

– вызначыць семантыку асабовых назваў (паводле кантэксту іх выкарыстання);

– раскласіфікаваць дэрываты паводле словаутваральных тыпаў (СТ) і мадэляў, а таксама дачынення да сваіх слоўнікавых адпаведнікаў;

– выпрацаваць аптымальную інтэрпрэтацыю словаутваральнай структуры наватвораў;

– вызначыць ступень іх дастасаванасці да дэрывацыйнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

– выявіць ступень прадукцыйнасці СТ і мадэляў утварэння неалагізмаў і іх магчымую прыярытэтнасць у сітуацыях канкурэнцыі з слоўнікавымі лексемамі.

Аб’ект і прадмет даследавання. Аб’ект даследавання у дысертацыі

– новаўтвораныя назвы асобы; прадмет разгляду – словаутваральная структура асабовых назоўнікаў з суфіксавымі фармантамі; узаемадачынненні паміж СТ-, мадэлямі- і фармантамі-канкурэнтамі; дэрывацыйныя патэнцыі суфіксаў у канкрэтных функцыях; родавая карэляцыя ў сістэме асабовых назоўнікаў; словаутваральная структура фемінінатываў (тэарэтычны аспект).

Гіпотэза. Скарачэнне альбо нескарачэнне дзеяслоўнай утваральнай асновы (УА) (і адпаведна ужыванне альбо неужыванне інтэрфікса *-ль-*) пры утварэнні назоўнікаў-агентываў з дапамогаю суфікса *-нік* залежыць альбо ад яе трывальнага значэння, альбо ад прыналежнасці да таго ці іншага марфалагічнага класу, альбо ад ступені, з аднаго боку, выразнасці унутранай формы дэрывата, а з другога – грувасткасці яго структуры.

Склад фемінінатываў-наватвораў, што узніклі пазней за свае мужчынскія карэляты, мусіць істотна адрознівацца паводле рэпрэзентацыйнасці УА ад складу фемінінатываў-навагвораў, што узніклі сінхронна з адпаведнымі ім маскулінатывамі, у сілу таго, што узнікненне фемінінатываў дзвюх названых групаў абумоўліваецца неаднолькавымі фактарамі: першыя узнікаюць дзякуючы актывізацыі дэрывацыйнай патэнцыі іх уласных УА, а другія – дзякуючы узнікненню утваральных маскулінатываў, як бы па інерцыі, нададзенай ім апошнімі.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Мэта і задачы працы абумовілі выбар апсальнага, супастаўляльнага і статыстычнага метадаў як асноўных, а таксама дыстрыбуцыйнага, гістарычнага і зурывацыйнага як дадатковых.

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў. У даследаванні ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве праводзіцца сістэматычны аналіз новаўтворанай агентыўнай лексікі на прадмет дастасаванасці яе да дэрывацыйнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы. Акрамя таго,

упершыню вызначана дыстрыбуцыя інтэрфіксавых і безынтэрфіксавых фармантаў на базе суфікса *-нік* у дачыненні да дзеяслоўных асноваў розных марфалагічных класаў. Таксама прапанавана і абгрунтавана арыгінальная інтэрпрэтацыя словаутваральнай структуры фемінінатываў – карэлятаў да маскулінатываў на *-шчык/-чык*, *-нік*, *-ец*. Аспрэчаны традыцыйныя погляды на словаутваральную структуру і некаторых іншых тыпаў дэрыватаў, пры гэтым уведзены канцэпт «утварэнне ад альтэрнатыўнай асновы». Упершыню заўважана дыферэнцыяванасць прадукцыйнасці мадэляў утварэння фемінінатываў, звязаная з адрозненнем апошніх паводле сінхроннасці/несінхроннасці узнікнення адносна адпаведных ім маскулінатываў.

Практычнае значэнне атрыманых вынікаў. Матэрыял дысертацыі можа быць выкарыстаны пры напісанні раздзелаў па словаутварэнні для падручнікаў і граматычных даведнікаў; пры распрацоўцы курсаў і спецкурсаў для ВНУ, звязаных з словаутваральнай праблематыкай, пры стварэнні працаў па культуры маўлення; пры выданні і перавыданні слоўнікаў як агульнаўжывальнай лексікі, так і спецыяльнай.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Працэс утварэння неалагізмаў у сістэме агентыўнай лексікі характарызуецца шырынёй ношуку адпаведных мадэляў дзеля дасягнення агітымальнага размеркавання дэрывацыйных сродкаў у сферы перадачы значэння асобы.

2. Суфіксы *-нік*, *-ец* і *-ца* нераўназначныя: *-нік* недастаткова выразна перадае значэнне, асобы; *-ец* часта ужываецца пры называнні асобы – аб'екта дзеяння і ў назвах асобы адноснага характару, выразна кантрастуючы гэтым з стабільным значэннем дзеяча, што мае суфікс *-ца*. У апошні час ужывальнасць *-ца* узрастае, што звязана як з адзначанай акалічнасцю, так і з ушывам яго патэнцыі, характэрнай гэтаму суфіксу ў мінулыя эпохі.

3. Фемінінатывы, што з'яўляюцца карэлятамі маскулінатываў на *-нік*, *-шчык/-чык* і *-ец*, утвораны ад апошніх з дапамогай фарманта-флексі *-а* і чаргавання *к/ц* альбо *ц/к*.

4. Утварэнне фемінінатываў ад канкрэтных тыпаў маскулінных УА адбываецца з рознай інтэнсіўнасцю ў залежнасці ад таго, утвараюцца фемінінатывы сінхронна з адпаведнымі ім маскулінатывамі ці наадварот.

5. Пры утварэнні фемінінатываў з дапамогай матэрыяльна выражаных суфіксаў самым прадукцыйным з апошніх з'яўляецца *-к-а*, у тым ліку за кошт узнікнення паралельных формаў да утварэння на *-ша*, *-ыса*, *-эса*, *-цель-ніца*, *-уха*, чаму спрыяе як найбольшая выразнасць яго

Асноўныя палажэнні дысертацыі адлюстраваны ў наступных публікацыях:

Артыкулы

1. Варановіч В. Асабовыя назоўнікі: шлях да гармоніі // *Полымя*.– 1997 – №1.– С. 294-310.
2. Варановіч В. Праблема асабовых назоўнікаў у беларускай мове // *Гармонія беларускага слова: Падручныя нарысы для журналістаў. (Зборкі пазнаньня чысьціні беларускае мовы. Люты, 1999 г.)* / Пад рэд. Ю.Пацюны – Гродна, 1999.– С. 29-34.
3. Варановіч В.Л. Да праблемы словаўтваральнай структуры назваў асобы жаночага полу // *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гуманітарныя навукі*.– 1999 – №2.– С. 130-133.
4. Варановіч В. Вандруніца – вандрунік, вандровец: Пра рэалізацыю родавай карэляцыі асабовых назоўнікаў // *Роднае слова*.– 2000.– №4 – С. 25-27.

Матэрыялы канферэнцый

5. Варановіч В. Асабовыя назоўнікі з суфіксамі *-чык/-шчык* і *-нік* у сучаснай беларускай літаратурнай мове // *Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Матэрыялы V респ. науч. конф., посвященной памяти проф. В.М.Никитевича*.– Гродно, 1996.– С. 183-185.
6. Варановіч В. Наватворы-фемінагвы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ў адносінах да расійскай і польскай словаўтваральных сістэмаў // *Беларуска-рускі-польскі супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Зборнік матэр. IV міжнар. навук. канф.*– Віцебск: выд-ва Віцебскага дзяржуніверсітэта, 1997.– Ч. 1-3.– Ч.1.– С. 90-94.
7. Варановіч В. Фемінагвы-наватворы ў беларускай літаратурнай мове // *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва умовах поліэнічнага сумежжа: Матэр. міжнар. навук. канф.*– Гродна, 2000.– С. 360-364.

РЭЗЮМЭ

Варановіч Валерыі Леандавіч

Асабовыя назоунікі-наватворы у беларускай мове (словаутваральная структура і дачыненні да сістэмы літаратурнай мовы)

Ключавыя словы: асабовы назоунік, наватвор, маскулінатыу, фемінінатыу, суфікс, словаутваральны тып, словаутваральная мадэль, словаутваральны фармант, словаутваральная структура, дэрыват, інтэрфікс, фармант-флексія, скарачэнне утваральнай асновы, чаргаванне гукаў, родавая карэляцыя.

Аб'ект даследавання – новаутвораныя назвы асобы.

Прадмет даследавання – словаутваральная структура асабовых назоунікаў з суфіксавымі фармантамі (у тым ліку тэрэтычны аспект); дэрывацыйныя патэнцыі суфіксаў у канкрэтных функцыях; родавая карэляцыя ў сістэме асабовых назоунікаў.

Мэта даследавання – словаутваральны аналіз новаутворанай асабовай субстантыўнай лексікі

Метады даследавання: анісальны, супастаўляльны і статыстычны як асноўныя, а таксама дыстрыбуцыйны, гістарычны і зурыстычны як дадатковыя.

Навуковая навізна дысертацыі ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве праводзіцца сістэматычны аналіз новаутворанай агентыўнай лексікі на прадмет дастасаванасці яе да дэрывацыйнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы. Вызначана дыстрыбуцыя інтэрфіксавых і безынтэрфіксавых фармантаў на базе суфікса *-нік* у дачыненні да дзеяслоўных асноваў розных марфалагічных класаў. Прапанавана арыгінальная інтэрпрэтацыя словаутваральнай структуры вялікай групы фемінінатываў. Выяўлена, што прадукцыйнасць мадэляў утварэння фемінінатываў звязана з адрозненнем апошніх паводле сінхроннасці/несінхроннасці узнікнення адносна адпаведных ім маскулінатываў.

Практычная значнасць даследавання – у магчымасці выкарыстання яго вынікаў пры напісанні раздзелаў па словаутварэнні для падручнікаў і граматычных даведнікаў; пры распрацоўцы курсаў і спецкурсаў, звязаных з словаутваральнай праблематыкай, пры стварэнні працаў па культуры маўлення; пры выданні і перавыданні слоўнікаў як агульнажывальнай лексікі, так і спецыяльнай.

РЕЗЮМЕ

Воронович Валерий Леонидович

Личные существительные-новообразования в белорусском языке (словообразовательная структура и отношение к системе литературного языка)

Ключевые слова: личное существительное, новообразование, маскулинатив, фемининатив, суффикс, словообразовательный тип, словообразовательная модель, словообразовательный формант, словообразовательная структура, дериват, интерфикс, формант-флексия, усечение образующей основы, чередование звуков, родовая корреляция.

Объект исследования – новообразованные названия лица.

Предмет исследования – словообразовательная структура личных существительных с суффиксальными формантами (в том числе теоретический аспект); деривационные потенции суффиксов в конкретных функциях; родовая корреляция в системе личных существительных.

Цель исследования – деривационный анализ новообразованной личной субстантивной лексики.

Методы исследования: описательный, сопоставительный и статистический как основные, а также дистрибутивный, исторический и эвристический как дополнительные.

Научная новизна диссертации в том, что впервые в белорусском языкознании проводится систематический анализ новообразованной агентивной лексики на предмет её соответствия деривационной системе белорусского литературного языка. Установлена дистрибуция интерфиксальных и безинтерфиксных формантов на базе суффикса *-ник* по отношению к глагольным основам разных морфологических классов. Предложена оригинальная интерпретация словообразовательной структуры большой группы фемининативов. Выявлено, что продуктивность моделей образования фемининативов связана с различием последних по синхронности/несинхронности возникновения относительно соответствующих им маскулинативов.

Практическая значимость исследования в возможности использования его результатов при написании разделов по словообразованию для учебников и грамматических справочников, при разработке курсов и спецкурсов, связанных со словообразовательной проблематикой, при создании работ по культуре речи, при издании и переиздании словарей как общеупотребительной лексики, так и специальной.

SUMMARY

Varanovich Valery Leanidavich

Personal nouns – neologisms in Belarusian language (wordbuilding structure and relations to the system of literary language)

Key words: personal noun, neologism, masculinative, femininative, suffix, wordbuilding type, wordbuilding model, wordbuilding formant, wordbuilding structure, derivative, interfix, formant-flexion, shortening of building stem, alternation of sounds, gender correlation.

Object of investigation – new nominations of persons.

The aim of investigation – wordbuilding analysis of new personal substantive lexicon.

Subject of investigation – wordbuilding structure of personal nouns with suffixal formants (theoretical and practical aspects), relations between formants-rivals, gender correlation in the system of personal nouns.

Methods of investigation – descriptive, comparative and statistical as the main ones, as well as distributional, historical, euristic as additional ones.

Scientific novelty of the thesis is that for the first time in Belarusian linguistics the systematic analysis of newly created agentive lexicon has been made in order to investigate its relevance for the derivational system of the Belarusian literary language. The distribution of interfixal and noninterfixal formants on the basis of suffix *-нік* in relation to verbal stems of different morphological classes is defined here. The original interpretation of wordbuilding structure of femininatives correlatives to masculinative ending in *-шчык/-чык, -нік, -ец* is proposed here. For the first time in this work the differentiability of productiveness of the wordbuilding femininative models, which is connected with the difference of the latter because of synchronicity/nonsynchronicity of the origin in relation to corresponding masculinatives has been noticed.

Practical significance of the investigation lies in the possibility of using its results for making the units on wordbuilding for text-books, manuals and grammar reference-books, for course and specialised course designing connected with wordbuilding problems, for creating works on the culture of speech, for publishing and republishing of the dictionaries of both commonly used and special lexies.

